

CUNOAȘTEREA ALTERITĂȚII CA FORMĂ DE PUTERE. DESPRE ORIENTALISM ȘI BALCANISM

Adrian Cioflâncă

Punctul de plecare pentru discuția ce urmează este cartea lui Edward W. Said, *Orientalism*¹. Această carte relativ veche – a fost publicată pentru prima dată în 1978 – merită atenție măcar din trei motive. În primul rând, dată fiind tematica acestui număr din revista „Xenopoliana“, *Orientalism* este imposibil de ignorat într-un inventar, fie acesta și sumar, al lucrărilor reprezentative pentru istoria culturală așa cum s-a configurat ea în ultimele decenii. S-a spus deja, cartea lui Edward W. Said a devenit text canonic pentru nou constituitul domeniu al „studiilor culturale“, reper de neocolit în delicatele operațiuni de sondare, înțelegere, reconstituire și interpretare a fenomenelor culturale. În al doilea rând, lucrarea a căpătat recent o ediție românească și simpla traducere a unei cărți faimoase poate fi considerată un fapt cultural. Întrucât modelul explicativ al lui Said a fost utilizat adesea pentru a descrie natura relației dintre Balcani și Occident, accesul mai facil la text poate contribui la aprofundarea discuției. Maria Todorova observa, în 1997, atunci când își publica *Balcanii și balcanismul* – lucrare care preia și prelucrează interpretarea insolitului „ism“ al lui Said – observa, deci, că *Orientalism* nu este tradusă în limbile balcanice relevante și, din acest motiv, în lipsa unei dezbateri, modelul lui Said a fost aplicat mecanic, prin popularizarea făcută de un număr de intelectuali, situației Balcanilor². În al treilea rând, *Orientalism* a fost redescoperită după 11 septembrie 2001, ziua teribilelor atacuri teroriste din Statele Unite ale Americii, analiștii remarcând că poate fi un antidot la puseul antiislamic de după atentate.

Scriitura lui Said este greu de rezumat. De altfel, aceasta este și pledoaria din *Orientalism* – împotriva simplificării, schematizării, esențializării. Eruditul american de origine palestiniană, profesor la Columbia University, elaborează o demonstrație sofisticată prin care arată că „Orientul“ despre care obișnuim să vorbim ca despre o realitate naturală, fizicește depistabilă, este, în fapt, o construcție ideologică esențialistă și o invenție a Occidentului. „Orientalismul“ constituie un corpus de teorii și practici prin care realități diverse și complexe sunt simplificate, unificate, stereotipizate, descalificate sub numele de „Orient“. De ce? Pentru că, afirmă Said, orientalismul s-a constituit ca pandant cultural al colonialismului, ca alibi intelectual al dominației Vestului asupra restului. După

aprecierea profesorului american, orientalismul este un „discurs ce susține instituțiile, vocabularul, învățătura, imagistica, doctrinele, chiar și birocrăția colonială și stilurile coloniale“; este „o *distribuire* a conștiinței geopolitice în texte erudite, estetice, economice, sociologice, istorice și filologice“. Astfel, între domeniul academic al studiilor orientale și instituțiile socio-economice și politice ar exista o complicitate menită a facilita dominația occidentală asupra unei bune părți a lumii, care este foarte diversă din punct de vedere cultural, dar care suferă presiuni discursive unificatoare, mai precis este forțată să devină „orientală“, este orientalizată. Said arată că Orientul a fost construit în oglindă cu o altă ficțiune culturală, „Occidentul“; a fost schițat ca alteritate negativă față de valorile occidentale. Teza cărții asupra căreia ne-am oprit este că „Orientul“ a ajutat la definirea Occidentului „ca fiind contrastul propriei imagini, idei, personalități, experiențe“. Orientului „despotice“, „violent“, „antimodern“, „irațional“, „mistic“, „obscurantist“, „fanatic“, „depravat“, „excentric“ etc. îi corespunde, în această tradiție de gândire, Occidentul „democratic“, „rațional“, „virtuos“, „modernizator“, „laic“ etc. Said vede ca orientaliste și o serie de stereotipuri aparent măgulitoare sau neutre, care atribuie orientalului „exotismul“, „misterul“, „senzualitatea“, „feminitatea“, „pasivitatea“, „maleabilitatea“, „infantilismul“, „profunzimea“. În contrast, occidentalul este „cerebral“, „masculin“, „matur“, „activ“ și, înainte de toate, „normal“.

Când Said afirmă că „Orientul“ este o imagine construită, „construită“ nu înseamnă falsă. Profesorul american susține că Orientul este „o combinație ciudată de empirism și imaginativ“, dar nu stă în preocuparea sa să afle cât este fals și cât adevărat din această construcție. Lucrarea sa este studiul unei *reprezentări*, al consistenței interne a discursului occidental despre Orient. Said preia de la Michel Foucault termenul de *discurs*, pentru a sugera legătura strânsă dintre putere și cunoaștere. Nu face multe pentru a demonstra, într-o manieră elaborată, relația dintre discursul academic și cel politic, deci dintre studiile orientale și colonialism, dar reușește să probeze răspândirea extraordinară și durabilitatea discursului orientalist. Cartea lasă să vorbească intelectualii tutelari și politicieni de succes din ultimele trei secole (cu precădere); decupează citate ilustrative din texte devenite clasice sau din cele cu mare circulație; surprinde supraviețuirea stereotipurilor în „isme“ atât de diferite precum pozitivismul, historicismul, darwinismul, rasismul, freudismul, marxismul, spenglerismul etc.

Sunt toate acestea suficiente pentru a confirma teza „tare“ a lui Said, conform căreia orientalismul este un instrument la îndemâna imperialismului? Criticii lucrării spun că nu. Ei reproșează „textualismul“ și anistorismul abordării, decontextualizarea ideilor politice și politizarea formulărilor academice. Nu există prea multe dovezi, spun criticii, pentru a fi siguri că un text ce conține idei orientaliste, fie el și politic, s-a transformat în discurs, adică a avut impact social sau a fost instrumentat politic cu efecte evidente. Reprehensiunile sunt în bună măsură întemeiate și, între timp, au fost preluate ca învățăminte de disciplina studiilor culturale. Specialiștii, pentru a marca distanța de istoria

intelectuală tradițională, sunt astăzi mult mai atenți în a arăta cum o idee se transformă din bun intelectual în bun cultural, cu alte cuvinte, cum ajunge să joace un rol important în sistemul de reprezentări și practici al societăților unde este receptată.

Într-o oarecare măsură, cartea lui Said a fost greșit înțeleasă pentru că relația dintre cunoaștere și putere pe care o afirmă a fost judecată conform viziunii tradiționale asupra puterii. Ori, este esențial să insistăm că autorul american adoptă o viziune foucauldiană. Puterea despre care vorbește Michel Foucault nu este concentrată, uniformă, substanțializată, eminemamente negativă, și nu se transmite previzibil și invariabil de sus în jos; Foucault vede în putere un fenomen difuz, dematerializat și descentrat, constituit dintr-un ansamblu relațional de macro și micro-puteri, care acționează pe verticală și orizontală cu precădere într-o manieră pozitivă, articulată discursiv. În această viziune, puterea nu este exterioară discursului, și, din acest motiv, pentru a-i depista efectele nu trebuie să explorăm în afara discursului³. Said nu simte nevoia întotdeauna să indice locurile puterii sau actele guvernamentale care exprimă și instituie limbajul orientalist pentru că are convingerea că simpla constituire și răspândire a discursului orientalist are efecte de putere.

După câte se pare, Said a contribuit personal în sporirea confuziei, prin faptul că a încercat să combine metoda foucauldiană de explorare a puterii cu teoria hegemoniei, de sorginte marxistă, a lui Antonio Gramsci. Profesorul american nu l-a putut folosi pe Marx în demonstrația sa pentru că Marx însuși a fost colportor de stereotipuri orientaliste. A apelat la Gramsci, întrucât teoreticianul italian este mult mai precaut atunci când se referă la culturile neoccidentale⁴ și, mai ales, pentru că se întâlnește într-un punct important cu Foucault: ambii afirmă caracterul predominant pozitiv al puterii. Așa cum se știe, „hegemonia“ lui Gramsci descrie situațiile în care puterea se instituie nu prin forță, ci prin căutarea și determinarea consensului dintre dominatori și dominați, mai precis, prin atragerea persuasivă a aderenței dominaților la sistemul de reprezentări al dominatorilor, fie aceștia constituiți într-o clasă sau într-un bloc aflat la putere. Said preia distincția lui Gramsci între societate politică și societate civilă pentru a afirma că prima „atinge domenii ale societății civile, precum cel academic, și le copleșește cu semnificații de o importanță directă pentru ea“. Din acest punct, autorul *Orientalismului* se desparte de Foucault și își asumă diferența de vederi, explicit, în două chestiuni: tinde să relocalizeze puterea, măcar la nivel intelectual, și să-i reafirme structura duală. El susține că, în multe cazuri, există autori individuali care influențează într-o mai mare măsură corpusul anonim de texte orientaliste, structura discursivă a orientalismului; își justifică astfel opțiunea metodologică de a insista pe figuri tutelare din spațiul academic care ar fi dat tonul în discursul orientalist. În al doilea rând, sugerează, adoptând o perspectivă de stânga, că relația Occident-Orient reproduce relația dominator-dominat și că participarea dominaților la producerea discursului orientalist – deci, ceea ce constituie partea pozitivă a puterii – ține nu de logica puterii, ci de falsa conștiință a celor care se lasă atrași în interiorul discursului orientalist, care

acceptă să fie orientalizați. Așadar, Said se folosește de metoda foucauldiană pentru a nu fi nevoit să probeze pas cu pas legătura dintre discursul academic și cel politic, în funcție de fiecare perioadă și context politic în parte, dar se desparte de Foucault în două puncte esențiale ale metodei acestuia. O face pentru a-și justifica o parte din metodologie, cea influențată de istoria intelectuală clasică, bazată pe studiul marilor figuri, și pentru a-i fi mai ușor în demonstrarea tezei dominației Occidentului asupra Orientului prin intermediul discursului, demonstrație ce ar fi fost îngreunată de perspectiva relațională a macro și micro-puterilor lui Foucault, în care existența „blocurilor“ dominații-dominatori nu este admisă.

Aceste opțiuni ridică o întrebare minoră și una majoră. Prima ar fi cât de foucauldiană este metoda din *Orientalism*? Ca în atâtea alte cazuri, metoda foucauldiană este simulată stilistic, dar nu aplicată întocmai. Problema operei lui Foucault este că se coroborează dificil cu tradițiile de gândire de până la ea și cu alte teorii conexe. Până când gânditorul francez va fi mai bine asimilat, cercetătorul este pus în situația de a fi sută la sută foucauldian sau deloc. Opțiunea combinatorie nu este prea fericită și s-ar părea că nici *Orientalism*, cu amestecul său între teoriile lui Foucault și Gramsci, nu face mulți pași înainte. De altfel, nici până astăzi nu există o lucrare convingătoare în care modelele teoretice ale celor doi mari autori să fie împăcate și articulate operațional. A doua întrebare, mai importantă: este sau nu *Orientalism* o lucrare de istorie culturală? În ciuda celor semnalate până acum, răspunsul nostru abrupt ar fi afirmativ. Chiar dacă Said nu respectă metodologia istoriei culturale așa cum s-a configurat astăzi, *Orientalism* reușește să arate că discursul orientalist, depistat și reconstituit cu impresionantă erudiție, este constitutiv modului „occidental“ de a percepe alteritatea îndepărtată. Dacă îndeplinește toate funcțiile politice despre care vorbește Said rămâne să mai discutăm.

*

Evenimentele din 11 septembrie 2001 au oferit o nefericită ocazie pentru a verifica empiric influența discursului orientalist. După atentatele teroriste, ale căror fire au dus în mai multe locuri din spațiul asiatic, a fost redescoperită lucrarea lui Samuel P. Huntington⁵, *The Clash of Civilizations*, nu puțini fiind publiciștii și analiștii care au proclamat că Huntington a avut dreptate când a atras atenția asupra pericolului islamic. Așa cum se știe, Huntington a propus o nouă paradigmă a conflictelor mondiale majore, prezicând că, după războaiele între monarhii (de după pacea westfalică din 1648), războaiele între națiuni (după 1789), războaiele între ideologii (după 1945), se va ajunge în curând la războaie între civilizații. Civilizația ar fi, conform definiției sale misterioase, nivelul cel mai înalt de identitate culturală al popoarelor, entitatea culturală cea mai întinsă, conturată de istorie, limbă, cultură, tradiție și, cel mai important, de religie. Huntington a distins între șapte-opt „civilizații“ (sinică, japoneză, hindusă, islamică, ortodoxă, occidentală, latino-americană și, posibil, cea

africană) și a profețit, folosind o metaforă geologică, iminența tulburărilor majore de-a lungul liniilor de falie între plăcile culturale.

Influența lui Huntington – profesor la Universitatea Harvard, colaborator al prestigioasei reviste „Foreign Affairs“ și fost consilier pe probleme de securitate al președintelui Lyndon B. Johnson (1963-1969) – în mediile politice și academice americane nu este de ignorat. Analiztii au remarcat că, în câteva rânduri, mesajele administrației Bill Clinton au căpătat accente huntingtoniene și că, după atentatele din 11 septembrie, chiar administrația George W. Bush a fost tentată, pentru scurt timp, să colporteze metafora ciocnirii civilizațiilor. În căutarea unei explicații pentru ce s-a întâmplat pe 11 septembrie, *Ciocnirea civilizațiilor* a fost unul din punctele preferate de plecare în interminabilele dezbateri din spațiul academic, din presa americană, europeană și asiatică, de pe Internet etc.

Toate acestea au provocat reacția deznădăjduită și sarcastică a lui Said, condensată într-un articol din revista „The Nation“, intitulat sugestiv *The Clash of Ignorance*⁶. Reafirmându-și antiesențialismul, scepticismul față de denumiri categoriale precum Orient sau Islam, Said insistă că nu există realități pe care să le putem denumi „civilizații“ pentru că, de exemplu, în zona presupusă a civilizației islamice există numeroase diferențe și conflicte religioase, etnice, politice. Descrierea pe care Huntington o dă „civilizațiilor“ neoccidentale, mai ales celor din spațiul asiatic, este, conform terminologiei lui Said, profund orientalistă, deoarece califică alteritatea drept anti-democratică și anti-modernă, violentă, fanatică, retrogradă și excentrică.

Said, împreună cu mulți alții, vede în Huntington nu un om de știință, ci un ideolog, iar în „ciocnirea civilizațiilor“, nu o descriere a lumii actuale, ci o prescripție periculoasă. Mulți dintre criticii lui Huntington au semnalat că *Ciocnirea civilizațiilor* riscă să devină adevăratul Coran, „cărțica roșie“, Mein Kampf-ul după care se vor conduce radicalii din întreaga lume. Este clar, afirmă criticii, că nu există entități culturale care să poată fi numite civilizații și nici măcar caracteristici culturale ireductibil opuse, dar sub impactul unei teorii atât de influente lumea ar putea avea impresia că există și că justifică un conflict în numele lor.

*

Teoria „ciocnirii civilizațiilor“ este o gnoză care, în contextul confuzionant al globalizării, este atrăgătoare pentru că simplifică o realitate complexă și oferă o „explicație“ globală pentru ceea ce se întâmplă în lume. Față de aceasta, sofisticata și incomoda teorie a lui Said este mai greu de asimilat. Nu întâmplător, Huntington este mai bine cunoscut decât Said, inclusiv în România.

Autorul „Ciocnirii civilizațiilor“ a jucat, involuntar, un rol în campania electorală din România, în 1996, când PDSR l-a prezentat ca teoretician al desprinderii Transilvaniei de România, iar CDR l-a crezut vizionarul care a anticipat „votul luminat“ al Ardealului în favoarea dreptei. Pe o hartă culturală imaginată, Huntington desena o linie despărțitoare între creștinătatea occiden-

tală și cea orientală, care ar reprezenta o falie culturală între evoluata civilizație occidentală (bazată pe democrație, pe separația între stat și biserică, piață liberă, guvernare limitată, drepturile omului, individualism, domnia legii etc.) și înapoiata lume estică (naționalistă, colectivistă, irațională, autoritară, autarhică etc). Faimoasa linie desprindea Transilvania de Vechiul Regat, fapt care, pe de o parte, a stârnit aprehensiuni naționaliste extraordinare și, pe de alta, a încurajat fantazări ideologice pe tema superiorității culturale a Ardealului. În preajma alegerilor din 2000, Huntington a fost uitat pentru că Transilvania a rămas lipită de restul României și pentru că harta electorală din 2000 a contrazis flagrant teoria „votului luminat“ din Ardeal. Evenimentele din 11 septembrie l-au readus însă în prim plan pe autorul american.

În preajma tragicelor evenimente din SUA a apărut în limba română și cartea lui Said, care, în ciuda faptului că era infinit mai utilă pentru a descrie situația României, a fost, până atunci, practic ignorată în spațiul public de la noi. Primul și singurul care a atras atenția asupra cărții a fost istoricul Sorin Antohi, care a propus și prima adaptare a teoriei la spațiul românesc. Sorin Antohi a arătat că orientalismul este metonimic, reproducându-se în interiorul fiecărei țări – în România, Moldova jucând rol de „Orient“ în comparație cu „Occidentul“ care ar fi Transilvania⁷.

În ultimii ani, au căpătat ediții românești mai multe cărți care aplică teoria lui Said la spațiul est-european sau balcanic. Am pomenit deja de lucrarea Mariei Todorova. De neocolit sunt alte două lucrări: *Inventarea Europei de Est* a lui Larry Wolff și *Inventarea Ruritaniei*, semnată de Vesna Goldworthy⁸. Dintre acești autori, Vesna Goldworthy se apropie cel mai mult de spiritul cărții lui Said și de studiile postcoloniale care au apărut sub influența *Orientalismului*. Autoarea britanică, provenind din fosta Iugoslavie, nu ezită să folosească termeni tari. Teza ei este că, în lipsa unei colonizări propriu-zise, Occidentul a colonizat „narativ“ Balcanii, în ultimele secole, făcând din acest spațiu est-european sursă de materie primă pentru industria de divertisment occidentală. În schimb, Wolff și Todorova iau distanță critică față de modelul postcolonial. Wolff admite doar „semiorientalizarea“ Europei de Est, afirmând că Răsăritul a fost privit nu doar ca alteritate a Europei de Vest, ci și ca spațiu intermediar, mediator, între Europa și Asia. La rândul ei, Todorova insistă pe diferențele specifice ale balcanismului în raport cu orientalismul. În primul rând, spre deosebire de indefinitul și intangibilul Orient, Balcanii au o concretețe geografică și istorică, fapt ce îngreșește imaginația, nu permite fabulări exotizante și proiecții escapistice de felul celor inspirate de „Orient“. În al doilea rând, Balcanii și Occidentul nu apar ca identități radical diferite, ca antilumi, așa cum se înfățișează Orientul și Occidentul. Balcanii nu se constituie în alteritate radicală, ci sunt imaginați mai degrabă ca spațiu tranzitoriu. Figura de stil ce îi descrie cel mai des este puntea; pentru relația Occident-Orient tropul predilect este prăpastia. În al treilea rând, influența Occidentului asupra Balcanilor, oricât de importantă ar fi, nu poate fi calificată drept o colonizare. În fine, balcanismul a evoluat în mare măsură independent de orientalism și, în anumite aspecte,

împotriva sau în pofida lui. Motivul principal, afirmă Todorova, este geopolitic: tratarea separată a Balcanilor în cadrul istoriei complexe a Europei de Est, ca spațiu geografic diferit de Orientul Apropiat și Orientul Mijlociu.

*

Încheiem fără a face o încheiere propriu-zisă pentru că toate cele descrise aici sunt în plină desfășurare. „Orientalismul“ este încă o ideologie vie și influentă. De cealaltă parte, studiile postcoloniale care deconstruiesc acest insidios „ism“ modern sunt în plin avânt. Iar emergența acestei specii a studiilor culturale are, așa cum am văzut, ecouri în Europa de Est⁹. Se profilează, astfel, o bună oportunitate pentru nuanțarea mai vechilor dezbateri din științele sociale privind modernizarea și relațiile Est-Vest. Scrutarea versantului cultural al relațiilor între oameni și comunități este în măsură să acopere golurile din modelele explicative folosite cu predilecție până acum de oamenii de știință. Desigur, există încă mari probleme legate de metodologie pe care studiile culturale au a le rezolva pentru a căpăta mai multă autonomie și relevanță în spațiul academic. Mai important, întrucât „ismele“ analizate în cărțile luate în discuție sunt constitutive unor tradiții de gândire și definiții identitare consacrate, studiile culturale aruncă o veritabilă provocare metadiscursivă, chestionând într-o manieră radicală modul în care identitățile și alteritățile se construiesc. Provocarea este de maximă importanță pentru statele est-europene, inclusiv pentru România, în condițiile în care acestea s-au angajat într-un proces de integrare pentru care nu au formulat încă un răspuns cultural autohton bine încheiat.

-
- 1 Edward W. Said, *Orientalism. Concepțiile occidentale despre Orient*, trad. Ana Andreeescu și Doina Lică, Timișoara, Editura Amarcord, 2001, 400 p.
 - 2 Maria Todorova, *Imaging the Balkans*, Oxford, Oxford University Press, 1997; în română *Balcanii și balcanismul*, trad. Mihaela Constantinescu și Sofia Oprescu, București, Humanitas, 2000, p. 22.
 - 3 Patricia O'Brien, *Michel Foucault's History of Culture*, în Lynn Hunt (ed.), *The New Cultural History*, University of California Press, 1989, p. 25-46; Michel Foucault, *Voința de a cunoaște*, în *Istoria sexualității*, trad. Beatrice Stanciu și Alexandru Onete, Timișoara, Editura de Vest, 1995, p. 64-78;
 - 4 Vezi Antonio Gramsci, *Intelectuali, literatură și viață națională*, trad. Florian Potra, București, Univers, 1983, *passim*, de exemplu p. 135-151.
 - 5 Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon&Schuster, 1996; ediția românească: *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, traducere de Radu Carp, prefață de Iulia Motoc, București, Antet, 1997; *The Clash of Civilizations* dezvoltă un articol omonim publicat în revista „Foreign Affairs“, Summer 1993 (<http://www.foreignaffairs.org>).
 - 6 Edward W. Said, *The Clash of Ignorance*, în „The Nation“, October 22, 2001 (www.thenation.com).
 - 7 Sorin Antohi, *Civitas Imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, București, Editura Litera, 1994, p. 216, 268-269; Antohi dezvoltă teoria în *Romania and the Balkans. From geocultural bovarism to ethnic ontology*, studiu publicat în Alexandru Zub, Adrian Cioflâncă (editori), *Globalism și dileme identitare. Perspective românești*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza“,

2002, p. 79-118, și care va face parte dintr-o viitoare carte cu titlul *Romania: A Symbolic Geography*.

8 Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est. Harta civilizațiilor în epoca luminilor*, trad. Bianca Rizzoli, București, Humanitas, 2000; Vesna Goldworthy, *Inventarea Ruritaniei. Imperialismul imaginației*, trad. Luminița Cioroianu, București, Editura Curtea Veche, 2002.

9 Un semn al acestui ecou în România ar fi și primul număr al „Caietelor Echinox” (Cluj, 2001), cu tema „Postcolonialism&Postcomunism”.